

Sanat Tarihi Yıllığı Journal of Art History

Araştırma Makalesi | Research Article

 Açık Erişim | Open Access

Yeni Veriler Işığında Kütahya Kurşunlu Camii

Kütahya Kurşunlu Mosque Considering New Findings

Ali Gerengi¹

¹ Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Balıkesir, Türkiye

Öz

Tarihsel süreç içerisinde pek çok uygarlığa ev sahipliği yapmış olan ülkemizin, yine bu dönemlere ait pek çok taşınmaz kültür varlığına da sahip olduğu tartışılmaz bir tarihi gerçektir. İster Türk devri isterse önceki dönemlere ait olsun söz konusu yapılarda koruma amacıyla gerçekleştirilen onarım çalışmalarında zaman zaman yapıların inşa edildikleri tarihten günümüze geçirmiş oldukları değişimleri ve bunların sebepleri konusunda fikir verebilecek birçok verinin kaybolmasına da yol açabilmektedir. Bu bağlamda Kütahya il merkezi, Paşam Sultan Mahallesi'nde, Paşam Sultan Türbesi'nin batısında yer alan Kurşunlu (Kasım Paşa) Camisinde Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından başlatılan restorasyon çalışmaları esnasında tespit edilen veriler çerçevesinde yapının, gerek inşa tarihi ve gerekse mimari yapısındaki değişim ve dönüşümlerin yeniden değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu çalışma, söz konusu onarım faaliyetleri esnasında ortaya çıkan yeni bulgular ışığında yapının tarihlendirme, banı ve geçirmiş olduğu mimari değişiklikler üzerine yoğunlaşmaktadır. Kareye yakın bir plana sahip kubbeli harim bölümü ile kuzeyinde üç gözlü son cemaat yeri bulunan yapının, planında görülen düzensizlikler ve harim bölümünün güneybatı köşesinde onarım çalışmaları neticesinde zemin kodunun altında ortaya çıkartılan yüzeyi sıvalı duvarlar; mevcut caminin bu alanda bulunan başka bir yapının (belki de başka bir caminin) duvarlarının kullanılarak yeniden inşa edildiğini göstermektedir. Restorasyon çalışmaları, yapının içerisinde zamanla dolduğunu ve zemin kodunun yükselmesiyle birlikte cephe, kapı ve pencereler ile mihrapta bazı değişikliklerin meydana geldiğini göstermektedir. Bugün yapıda bulunan üç satırlık Arapça kitabe ilk inşasının Germiyanogulları devrinde gerçekleştiğini göstermekle birlikte, çalışmalar neticesinde ulaşılan sonuçlar, mevcut yapının 16. yüzyılda neredeyse yeniden inşa edildiğini düşündürmektedir.

Abstract

It is an indisputable historical reality that our country, which has hosted many civilisations in the historical process, also has many immovable cultural assets belonging to these periods. Whether they belong to the Turkish period or to previous periods, the repair works carried out for the purpose of conservation in these buildings can sometimes lead to the loss of many data that can give an idea about the changes that the buildings have undergone from the date they were built to the present day and the reasons for these changes. In this context, within the framework of the data detected during the restoration works initiated by the General Directorate of Foundations in the Kurşunlu (Kasım Paşa) Mosque, which is located to the west of the Paşam Sultan Tomb in the Paşam Sultan Quarter, Kütahya city centre, the changes and transformations in both the construction date and the architectural structure of the building should be re-evaluated. This study focuses on the dating of the building, its owner and the architectural changes it has undergone in light of the new findings that emerged during these restoration activities. The irregularities seen in the plan of the building, which has a domed harim section with a plan close to square and a three-eyed last congregation place in the north, and the plastered walls uncovered below the ground code as a result of the repair works in the southwest corner of the harim section; indicate that the existing mosque was rebuilt using the walls of another building (perhaps another mosque) in this area. Restoration works show that the

“ Atıf | Citation: Gerengi, Ali, . "Kütahya Kurşunlu Mosque Considering New Findings". *Sanat Tarihi Yıllığı-Journal of Art History*, 34 (2025): 236-260. <https://doi.org/10.26650/sty.2025.1571376>

 This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Gerengi, A.

 Sorumlu Yazar | Corresponding author: Ali Gerengi agerengi@bandirma.edu.tr

interior of the building was filled in time and some changes occurred in the facade, doors and windows and mihrab with the rise of the ground code. Although the three-line Arabic inscription in the building today shows that the first construction took place during the Germiyanogulları period, the results of the studies suggest that the existing building was almost rebuilt in the 16th century.

Anahtar Kelimeler Camii • Germiyanogulları • Kütahya • Osmanlı Mimarisi • Tuğla Dekorasyon

Keywords Brick Decoration • Germiyanids • Kütahya • Mosque • Ottoman Architecture

Yazar Notu Bu çalışma; 1-5 Ekim 2018 tarihinde Ankara'da gerçekleştirilen 18. Türk Tarih Kongresinde sadece sözlü bildiri olarak sunulmuş fakat yayımlanmamıştır.

Author Note This study was presented at the 18th Turkish History Congress held in Ankara between October 1-5, 2018, but it has not been published.

Extended Summary

It is an indisputable historical fact that our country, which has hosted many civilisations throughout history, also has numerous immovable cultural assets belonging to these periods. The restoration works carried out for the preservation of the buildings in question, whether they belong to the Turkish era or previous periods, can sometimes lead to the loss of much data that could provide insights into the changes these structures have undergone from their construction date to the present day, and the reasons behind these changes. In this context, the data identified during the restoration work initiated by the General Directorate of Foundations at the Kurşunlu (Kasım Pasha) Mosque, located to the west of the Paşam Sultan Tomb in the Paşam Sultan District, Kütahya city centre, indicate that a re-evaluation of both the construction date and the changes and transformations in the architectural structure of the building is necessary.

The three-line Arabic inscription on the building, which has survived to the present day, states that it was constructed by the order of Sheikh Alaaddin, an important Ahi sheikh, in Kütahya, in H. 779 / A.D. 1377/1378. The building, which has a square plan with a domed harim section and a three-eyed narthex in front, shows irregularities in its plan. In addition, walls with plastered surfaces were uncovered below the ground code at the southwestern corner of the harim section because of the drilling work carried out by the General Directorate of Foundations. These findings indicate that the existing mosque was rebuilt using the walls of another building (perhaps another mosque) once located in this area.

The restoration work reveals that the interior of the building was gradually filled up over time, and as a result of the rising ground code, there were some changes in the facade, doors, windows and the mihrab. The most significant of the changes that have occurred in the building was detected at the entrance door of the harim. From the arch stones found during the work, the original door had a flat arch made of grey marble. In later periods, it was raised and gained a brick arch form. A similar transformation process is also evident in the mihrab section of the building. The mihrab, which had remained low due to the rising ground code, was raised with bricks, similar to the modifications made to the door. The two rectangular windows on the eastern facade of the building, which from the existing traces appear to have originally featured a pointed arch pediment structure, were raised as part of these processes. This transformation resulted in damage to the arches forming the pediment.

With its single-domed harim section and the three-sectioned plan to the north with the last congregation section closed on both sides, the building shows similarities with the plans of the masjids dated to the 14th and 15th centuries, especially in Bursa. In addition, the brick decorations on the north façade, which were found as a result of the plaster scraping, are similar to the façade decoration of the single-domed masjids built in the Late Byzantine architecture and the Ottoman period, especially in Bursa and its surroundings.

This article offers a re-evaluation of the building's historical period by analysing its surviving plan, materials, and technical elements. The detailed examination of the distinctive brick decorations on the northern facade and the walls visible below the floor code provides evidence that shifts the understanding of this structure. Contrary to the long-held belief that the mosque dates from the Germiyanid period due to its inscription, these findings establish it as a 16th-century Ottoman period structure, thereby making a significant contribution to the existing scholarship.

Giriş

Ülkemizde tarihi yapıların korunması amacıyla gerçekleştirilen onarım çalışmaları ne yazık ki pek çok sebepten yapıların uzun ömürleri sürecinde geçirmiş oldukları değişimleri ve bu değişimlerin sebeplerini öğrenebileceğimiz pek çok verinin de kaybolmasıyla sonuçlanabilmektedir. Bu çerçevede çalışmanın konusunu meydana getiren ve Kütahya kent merkezinde, mahalleye de adını veren Paşam Sultan Türbesi'nin batısında bulunan ve literatürde yaygın biçimde Kütahya Kurşunlu Camii ismiyle yer alan yapıda, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından başlatılan restorasyon çalışmaları neticesinde tespit edilen yeni veriler ışığında, yapının geçirmiş olduğu değişim ve dönüşüm aşamaları değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Tarihi geçmişi Frig dönemine kadar uzanan ve Küçük Frigya'nın (Phrygia Epiktetos) önemli kentleri arasında sayılan Kütahya, pek çok uygarlığa ev sahipliği yapmış Anadolu kentlerindendir. Sırasıyla Frig, Lidya, Pers, Roma hâkimiyetlerinin yaşandığı kente, günümüze büyük bölümünü koruyarak ulaşmış olan kalenin varlığı, yerleşimin Bizans döneminde de önemli bir yer teşkil ettiğini göstermektedir. Malazgirt Savaşı sonrasında birçok Anadolu kenti gibi kısa sürede Türk hâkimiyetine geçen Kütahya, bir sınır (Uç) kenti olmasının getirdiği stratejik konumundan dolayı pek çok kere el değiştirmiştir. Kent merkezine yaklaşık 17 km uzaklıkta yer alan Yoncalı mahallesinde bulunan Yoncalı hamamının günümüze ulaşan kitabesi¹, bölgede Türk hâkimiyetinin 13. yy başlarında tesis edildiğini göstermektedir. Türk dönemi hâkimiyetiyle birlikte bir uç beyliği olarak kurulmuş olan Germiyanoglu Beyliğinin yönetim merkezi olan kent, kısa bir süre Osmanlı hâkimiyetine girse de Ankara Savaşı sonrasında yeniden Germiyanogulları yönetimine geçmiştir. Kütahya son Germiyanlı Beyi II. Yakub'un (ölümü 1429) vasiyeti üzerine Osmanlı topraklarına dâhil olmuştur. Kent, Osmanlı devrinde bir Şehzadelik ve Anadolu Eyaletinin yönetim merkezi olmuştur².

Roma, Bizans, Selçuklu, Germiyanogları ve Osmanlı döneminde önemli bir merkez olan Kütahya'da söz konusu dönemlere ait pek çok kültür varlığının izlerini günümüzde de takip etmek mümkündür. Özellikle bir bölümü günümüzde ayakta olan kalenin doğusunda bulunan Germiyanogları ve Osmanlı devrinden kalan tarihi yapılar kentin tarihsel geçmişinin önemli tanıkları arasında yer almaktadır.

Restorasyon çalışmaları esnasında ortaya çıkan yeni veriler ışığında bu çalışmanın konusu olan Kütahya Kurşunlu Camii (Kasım Paşa); Kütahya il merkezinde, Paşam Sultan Mahallesinde ve Paşam Sultan Türbesinin batısında yer almaktadır. Yapının bulunduğu alan, içerisinde Ulu Caminin de yer aldığı ve Vacidiye Medresesi (bugünkü Kütahya Arkeoloji Müzesi), Yakub Çelebi İmareti (günümüzde Çini Müzesi), Paşam Sultan Türbesi ve İsa Fakih Camii, Türbesi ve Medresesinin meydana getirdiği tarihi kent dokusunu oluşturmaktadır **(G.1)**. Kubbesinin kurşun kaplamalarından dolayı Kurşunlu Cami olarak adlandırılan yapı, aynı zamanda Kasım Paşa Cami olarak da bilinmektedir³. Onarım çalışmaları öncesinde sokak kotundan oldukça aşağıda olan, kuzeyden bir çevre duvarıyla kapatılmış caminin, tüm iç ve dış duvarları sıvalı olduğu görülmektedir. Harim bölümünün zemini ahşap kaplamalı olan caminin mihrabının ise fayanslarla kaplanmış durumda olduğu anlaşılmaktadır **(G.2-3)**.

¹Bir çifte hamam olarak inşa edilen yapının, erkekler bölümünün giriş kapısı üzerinde bulunan yedi satırlı Arapça kitabeden hamamın, I. Alaeddin Keykubad devrinde, Hacı Ramazan Kızı Gülmüş tarafından 1233 yılında inşa ettirildiği anlaşılmaktadır. (Yılmaz Önge, *Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*, (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995), 274.

²İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c.1, (Ankara: T.T.K Yayınları, 1988), 69.

³Ara Altun, "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi-Bir Deneme," *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan: Kütahya*, (İstanbul: 1981-1982), 226.

Görsel 1: Kütahya tarihi kent merkezinin genel görünümü

<https://www.eskiturkiye.net/tag/kutahya>

Görsel 2: Kurşunlu Caminin onarım öncesi dış cephe genel görünümleri

Görsel 3: Kurşunlu Caminin onarım öncesi içten genel görünümleri

1. Bani Sorunsalı ve Tarihlendirme Problemi

Yapının inşa tarihi ve banisi hususunda elde birincil el kaynak olarak değerlendirilen bir kitabenin var olmasına karşın, bugüne kadar yapılmış olan araştırmalarda özellikle yapının inşa sürecini finansal desteğini sağlayan banisi hususunda farklı görüşlere yer verilmiştir. Caminin yaygın olarak “Kurşunlu Camii” ismiyle anılmasının yanında “Kasım Paşa Camii” olarak da anılıyor olması, banisi konusundaki tartışmaların temel odağı olarak ele alınmıştır. Bu hususta, Mustafa Çetin Varlık ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı yapının, 1520’lerde Anadolu Beylerbeyi olan Kasımpaşa tarafından tamir edilmesinden dolayı yapının bu biçimde adlandırıldığını belirtmektedirler⁴. Hamza Güner ise yapının Kasım Paşa Camii olarak adlandırılmasının, 1697-1698 yıllarında Kütahya Müftüsü olan Hoca Kasım tarafından tamir edilmiş olabileceğinden kaynaklanmış olduğunu belirtmektedir⁵.

Ancak yapının Kasım Paşa Cami olarak adlandırması hususunda bugüne kadarki araştırmalarda öne sürülmüş olan bu görüşleri destekleyecek ve yapının Anadolu Beylerbeyi Kasımpaşa ve/veya Kütahya Müftüsü olan Hoca Kasım ile ilişkilendirebileceğimiz herhangi bir veri bulunmamaktadır. Kaldı ki, yapıya ilişkin birincil derecede bilgi kaynağı olarak bugün mevcudiyetini koruyan kitabede de yukarıda sözü edilen müelliflerin ileri sürdüğü banilere dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Yapıda günümüze ulaşan ve inşa tarihine ilişkin tek kaynak olarak değerlendirilen ve restorasyon çalışmaları öncesinde son cemaat yerinin kuzeyindeki abdest musluklarının olduğu duvarda bulunan ve çalışmalar esnasında yerinden sökülerek *İsa Fakih Medresesi*’nde muhafaza altına alınan üç satırlık Arapça kitabe, caminin ilk inşasının H. 779 M. 1377/1378 yılında, bir ahi şeyhi olan, Şeyh Mehmed bin Şeyh Alaeddin tarafından yaptırıldığını ortaya koymaktadır⁶ (G.4-5).

*Kitabenin Arapçası*⁷

عمر هذا المسجد المبارك بركة الاسلام والفلسطين مقرر اهل
الفتوة والرواة الشيخ محمد ابن شيخ علاء الدين ابن شيخ
نور الدين في شهر سنة تسع و سبعين و سبعمائة تا. نفخه صور معمر باد

Kitabenin Transkripsiyonu:

1. Ammere heze'l-mescidü'l-mübarek bereketü'l-İslam ve'l-müslimin mefhar-i ehl
2. El-fütüvvet ve'l-mürüvvet el-Şeyh Mehmed İbn Şeyh Alaü'ddin İbn Şeyh
3. Nureddin fı şuhuri senet-i tis'a ve seb'in ve seb'a mie Ta nefha-i sur ma'mur bad. (779)⁸

Yapıda bulunan bu üç satırlık Arapça kitabede, yapının bugünkü ismine ve/veya Kasımpaşa adına dair herhangi bir bilgiye rastlanılmaması, ileri sürülen bu adlandırmanın ve banisi önerilerinin yapının inşasından sonra gerçekleştirildiği düşünülen onarımlardan veya belki de caminin yeniden inşasının ardından halk

⁴İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Bizans ve Selçukiylerle Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehir*, (İstanbul: Devlet Matbaası, 1932), 77.

⁵Hamza Güner, *Kütahya Camileri*, (1964), 12.

⁶Altun, “Kütahya’nın Türk Devri Mimarisi”, 228; Ali Osman Uysal, *Germiyanogulları Beyliğinin Mimari Eserleri*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2006), 183; Enis Akova, “Germiyanogulları Beyliği Mimari Eserlerinden Kütahya Kurşunlu Camii’nin Korunma sorunları ve Çözüm Önerilerine Yönelik Bir Araştırma,” *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-III Germiyanogulları Beyliği*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017), 207.

⁷Mustafa Çetin Varlık, *Germiyanogulları Tarihi (1300-1429)*, (Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1974), 139; Hâil Edhem, “Âl-i Germiyan Kitâbeleri,” *Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası* 6, (1328), 127.

⁸Uysal, *Germiyanogulları Beyliğinin Mimari Eserleri*, 182; Uluğ İğdemir, “Türk İslam Devri Kitabe Estampajları,” *Belleten* IV/16, (1940), 557.

tarafından kullanılan bir adlandırma olabileceğini akla getirmektedir. Bu durum, aynı zamanda kitabede belirtilen inşa tarihinin de bugünkü yapının inşa tarihi olup olmayacağı hususunu da tartışmaya açtığı gerçeğini de gözler önüne sermektedir.

Görsel 4: Caminin inşa kitabesinin restorasyon öncesi bulunduğu konum

Görsel 5: Kitabenin yerinden söküldükten sonraki durumu

Kitabede yapının banisi olarak belirtilen, Şeyh Mehmed hakkında herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte, yine kitabede geçen “El-fütüvvet ve’l-mürüvvet” ibaresi, baninin XIV. yüzyılın ikinci yarısında Kütahya’daki Ahi reislerinden biri olabileceğini düşündürmektedir⁹. Nitekim bugün yapının yaklaşık yüz metre kadar kuzey doğusunda bulunan ve Paşa Sultan Türbesi (Seyit Nureddin Türbesi -14. yüzyılın ikinci yarısı) olarak bilinen¹⁰ bir yapı bulunmaktadır. İ.H. Uzunçarşılı türbeye adını veren Seyit Nurettin’in kitabede

⁹Mustafa Çetin Varlık. “XVI. Yüzyılda Kütahya Şehri ve Eserleri,” *Türklük Araştırmaları Dergisi* 3, (1988), 261; Cevdet Yakupoğlu, “Germiyanoğulları Muhitinde Ahiler Ve Zaviyeleri”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume* 4/3 Spring 2009, 2009), 2276.

¹⁰Uysal, *Germiyanoğulları Beyliğinin Mimari Eserleri*, 255.

ismine yer verilen ve aynı zamanda caminin banisi olarak kabul edilen Şeyh Mehmed'in büyük babası olduğunu belirtilmektedir¹¹.

Araştırmalarda yapı ile ilişkilendirilen Anadolu Beylerbeyi Kasımpaşa ve/veya Kütahya Müftüsü olan Hoca Kasım hakkında detaylı bilgilere yer verilmemekle birlikte, kentte görev almış kişiler araştırıldığında, Anadolu Beylerbeyi sıfatıyla görev alanlar arasında iki Kasım Paşa ismi öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki, "Güzelce" sıfatıyla bilinen ve 1520-1523 yılları arasında bu görevde bulunmuş olan Kasım Paşa'dır.¹² İkincisi ise 1603 yılında Sadaret Kaymakamı (sadrizam vekili) olan ve Celali Ayaklanmasından dolayı Kütahya Muhafızlığına gönderilen Kasımpaşa'dır¹³.

Güner ise Kasım Paşa ismine farklı bir yaklaşım sergilemekte ve sözü edilen kişinin 1697-1698 Kütahya Müftüsü olan Kasım Paşa olabileceğini ileri sürmektedir¹⁴. Hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan ve Kütahya müftüsü olarak tanımlanan şahsın görev aldığı yıllar göz önüne alındığında yapıyla bir ilişkisi olmadığı kanısındayız.

Yapıda bulunan kitabede belirtilen inşa tarihi ve bani ismiyle, sonraki araştırmacıların ileri sürdükleri bani isimleri ve söz konusu şahısların yaşadığı yıllar göz önüne alındığında bir uyumsuzluk olduğu aşikârdır. Günümüzde geçirmiş olduğu pek çok onarım çalışmasıyla sağlam ve ibadete açık olan caminin detayları "Yapının Mimari Özellikleri ve Geçirdiği Dönüşümler" alt başlığında tartışılacak olan mimari veriler ışığında iki ayrı inşa evresine sahip olduğu ve mevcuttaki kitabenin yapının ilk inşa evresine ait olduğunu düşünmenin mümkün olabileceğini göstermektedir.

2. Yapının Mimari Özellikleri ve Geçirdiği Dönüşümler

Mevcut yapı, kareye yakın (harim bölümünün iç ölçüleri: 7.42x7.05 metre) kubbeli harim bölümü ile kuzeyinde bulunan üç gözlü son cemaat yerine oluşan bir plana sahiptir. Caminin doğu cephesinde, harim bölümü ile son cemaat yerinin birleşimde yerde yer alan minaresi, kare prizma kaideli, silindirik gövdeli ve tek şerefelidir. Kuzey cepheyi meydana getiren son cemaat bölümü, ortada kare kesitli, kesme taş örgülü iki ayak üzerine, yanlardan ise duvarlara atılan sivri kemerler ile üç bölüme ayrılmıştır. Son cemaat yerinin orta bölümü aynalı tonoz, yan bölümleri ise kubbe ile örtülüdür **(G.6)**.

Kuzey cepheyi oluşturan üç bölümlü son cemaat yerinin, orta bölümünün aynalı tonoz örtüsü ile iki yan biriminin pandantif geçişli kubbeleri tuğla örgülüdür. Kesme taş örgülü üç sivri kemerle dışa açılan son cemaat revağında, kemer yüksekliklerinin birbirlerinden farklı yüksekliklere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bölümün ekseninde bulunan tonoz örtülü birimin kemer yüksekliği yan birimlerden daha alçak tutulmuş olup, kemer yüksekliğiyle oluşturulan bu farklılığın, kemer alınlıklarının düzenlenişinde de kendisini göstermektedir. Restorasyon öncesinde sıvalı olan ancak onarım çalışmaları esnasında yapılan sıva raspası sonucunda, revağın eksende yer alan bölümünün kemer alınlığı saçak altına kadar düz kesme taş örgülü iken, yan birimlerin kemer alınlıklarında iki farklı tuğla düzenlemeye gidildiği anlaşılmaktadır. Revağın doğu bölümünün kemer alınlığında, tuğladan oluşturulmuş *Balık Pulu* biçiminde bir düzenleme meydana getirilmiştir. Batı bölümünde yer alan kemer alınlığında ise tuğlaların ters ve düz biçimde yerleştirilmesiyle oluşturulan üçgenlerin meydana getirdiği bir tuğla dekorasyona yer verilmiştir. Cephenin doğu ve batı köşeleri, kemer başlangıcından saçak altına kadar devam eden bir taş silme ile sınırlandırılmıştır. Son

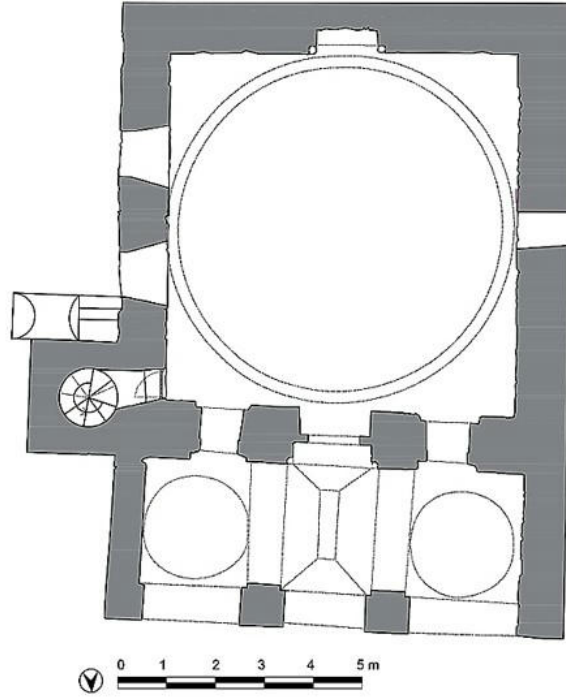
¹¹ Uzunçarşılı, *Bizans ve Selçukiylerle Germiyan ve Osman Oğulları*, 87'de bu ahi ailesinin şeceresini sırasıyla şu şekilde vermektedir. Şeyh Nureddin, Şeyh Alaeddin, Elhaç Şeyh Mehmet, Elhaç Kemal Paşa, Hacı İbrahim Cemal

¹² Uzunçarşılı, *Bizans ve Selçukiylerle Germiyan ve Osman Oğulları*, 159.

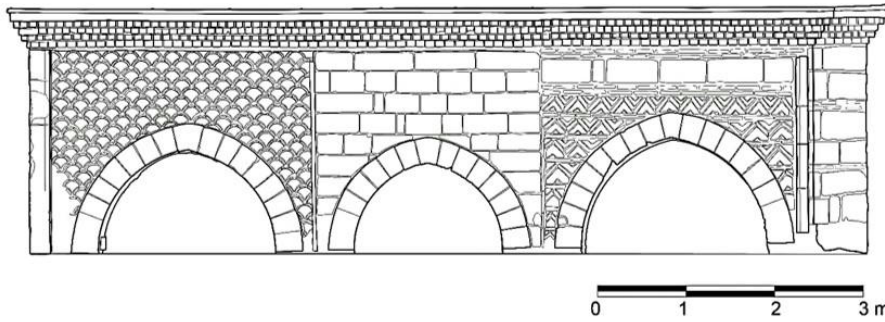
¹³ Uzunçarşılı, *Bizans ve Selçukiylerle Germiyan ve Osman Oğulları*, 161.

¹⁴ Güner, *Kütahya Camileri*, 12.

cemaat bölümünün örtülerinde, kemer yüksekliğinde ve cephe düzenlenişinde görülen bu farklılık zemin döşemesinde de görülmektedir. Bölümün, devşirme mermer bloklarla oluşturan bir parapetle orta birimden ayrılmış iki yan birimin zemini, giriş aksındaki orta kısmının zemininden daha yüksek tutulmuştur. Saçak altında iki sıra halinde testere dişi biçimli saçakla sonlanan cephedeki söz konusu saçakların, yapının 1975 yılında geçirdiği onarımlar esnasında yapılmış olabileceği düşünülmektedir¹⁵. Son cemaat bölümünün doğu ve batı yan birimlerinin kubbe örtülerinde görülen anomali -söz konusu birimlerin kubbeleri düzgün olmayan oval bir forma sahiptir- Altun'un saçakların yenilenme tarihi olarak belirttiği 1975 onarımları esnasında son cemaat bölümünün örtülerinde de bir yenilenmenin olabileceğini göstermektedir (G. 2-6-7-8).

Görsel 6: Kütahya Kurşunlu Cami Planı (VGM. Arşivi'nden işlenerek)

Görsel 7: Kuzey cephe kemer alınlıklarında görülen tuğla dekorasyonlar (VGM. Arşivi'nden işlenerek)

¹⁵Altun, "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi ", 227.

Görsel 8: Restorasyon esnasında kuzey cephede açığa çıkan tuğla dekorasyon

Kuzey cephe ekseninde yer alan basık kemerli harim giriş kapısının, restorasyon çalışmaları öncesinde oldukça alçak olduğu ve iki yan yüzeyi ile içerisinde yer aldığı nişin bir bölümünün fayans kaplı olduğu anlaşılmaktadır. Restorasyon çalışması kapsamında gerçekleştirilen kazı ve sıva raspası, giriş kapısının özgün yapısı konusunda önemli veriler sunmuştur. Çalışma neticesinde, özgün kapı eşiği tespit edilen kapının, gri mermer blok taşlardan sövelere sahip olduğu anlaşılmıştır. Söz konusu temizlik çalışmaları, yapının içerisinde zamanla yaklaşık 90 cm yükseldiğini ortaya koymaktadır. Çalışmaların ortaya koyduğu sonuçlar bu zemin yükselmesinin iki farklı aşamada gerçekleşmiş olabileceğini göstermektedir. Yapının zemin kodunun yükselmesine bağlı olarak giriş kapısının da iki farklı aşamada yükseltildiği anlaşılmaktadır. Cami içerisindeki sözü edilen dolgunun kaldırılması esnasında bulunan dört adet geçmeli kemer taşı, giriş kapısının özgününde gri mermerden basık kemerli bir forma sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Çalışmalar, kapının ilk aşamada kemer taşlarının kaldırıldığını ve gri mermerden sövelerin üzerine sarımtırak renkte kesme taşların yerleştirilmesiyle kapı açıklığının yükseltilmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Söz konusu evrede kapının kemerli mi yoksa düz lentolu mu olduğu tespit edilememekle birlikte, ikinci aşamada, ilk aşamada eklenen kesme taşların üzerine tuğla örülerek kapı ikinci kez yükseltilmiş ve yine tuğladan basık kemerli bir form kazanmıştır. Giriş kapısının içerisinde yer aldığı nişin iki köşesinin sütunceli olduğu, sıva raspası sonrasında tespit edilen izlerden anlaşılmaktadır. Sütuncelerin formu hususunda herhangi bir veri tespit edilememekle birlikte mihrap nişinin iki yanında bulunan mermerden burmalı sütuncelerden kapı nişinin iki yanındaki sütuncelerin de benzer biçimde olabileceği ileri sürülebilir. **(G.9-10).**

Görsel 9: Giriş kapısının restorasyon öncesi görünümü ve restorasyon çalışmalarında bulunan kemer taşları ile sü-tunce boşluğu

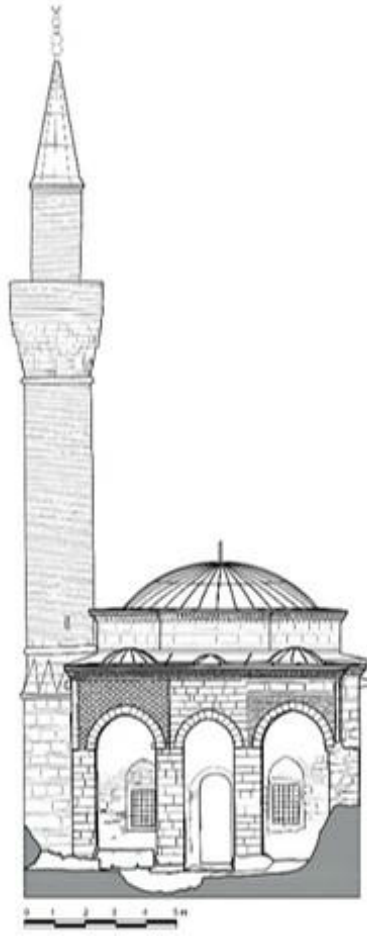
Görsel 10: Giriş kapısının kemer taşlarına göre özgün biçimi

Kuzey cephenin doğu ve batısında harime açılan iki dikdörtgen pencere yer almaktadır. Söve ve lentolu bu pencerelerin üzeri tuğla örgülü sivri kemer alınıklıdır. Yapının zemin kodunun yükselmesine bağlı olarak harim giriş kapısında tespit edilen dönüşüm aşmalarının söz konusu cephede bulunan pencerelerde görülmemesi ve restorasyon çalışmaları öncesinde sözü edilen pencerelerin içten harim zeminine yakın bir kotta olmaları pencerelerin özgün formlarını büyük oranda korumuş olabildiklerini düşündürmektedir **(G.11-12)**.

Bütünyle kaba yonu taş örgülü olan batı cephede, hemen saçak altında başlayan, tuğla örgülü yuvarlak kemerli bir pencere haricinde herhangi bir açıklık bulunmamaktadır. Cephenin kaba yonu taş örgüsünün yapının güney ve doğu cephelerinde görülen almaşık duvar örgüsünden farklı oluşu, batı cephenin kapsamlı bir onarım çalışmasıyla büyük oranda yenilendiğini göstermektedir. Nitekim Altun, söz konusu cephenin bu görünümünü 1975 yılı onarımlarından sonra kazanmış olabileceğini belirtmektedir¹⁶ **(G.13)**.

Özgün yapısında üç sıra tuğla, bir sıra kesme taştan oluşturulmuş almaşık duvar örgüsüne sahip güney cephe ekseninde, saçak altına yerleştirilmiş, tuğladan yuvarlak kemerli bir pencereye yer verilmiştir. Cephenin güneybatı köşesinde görülen kesme taş örgü, batı cephede gerçekleştirildiğini düşündüğümüz onarımlar esnasında bu cephede de müdahalelerin olduğunu düşündürmektedir **(G.14)**.

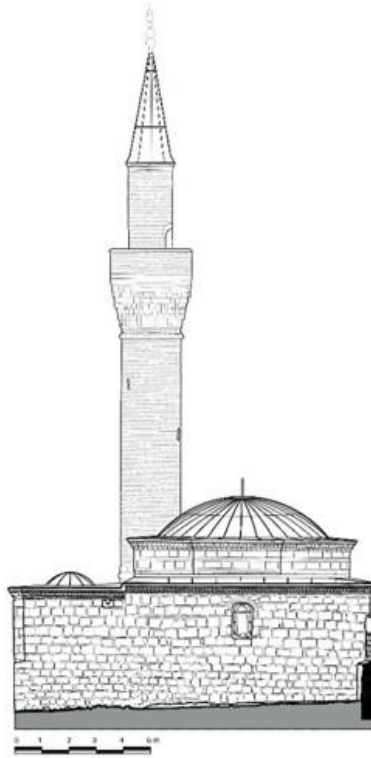
¹⁶Altun, "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi", 227.

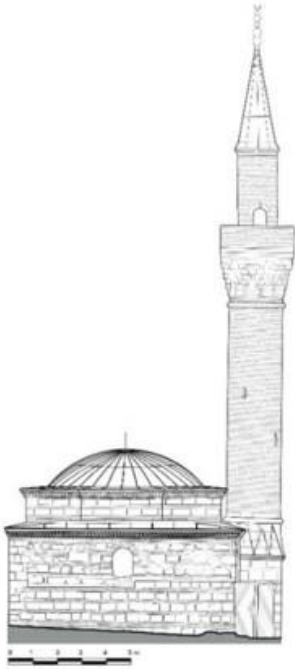
Görsel 11: Kütahya Kurşunlu Camii Kuzey Cephe (VGM. Arşivinden işlenerek)

Görsel 12: Restorasyon esnasında kuzey cephede açığa çıkan tuğla dekorasyon

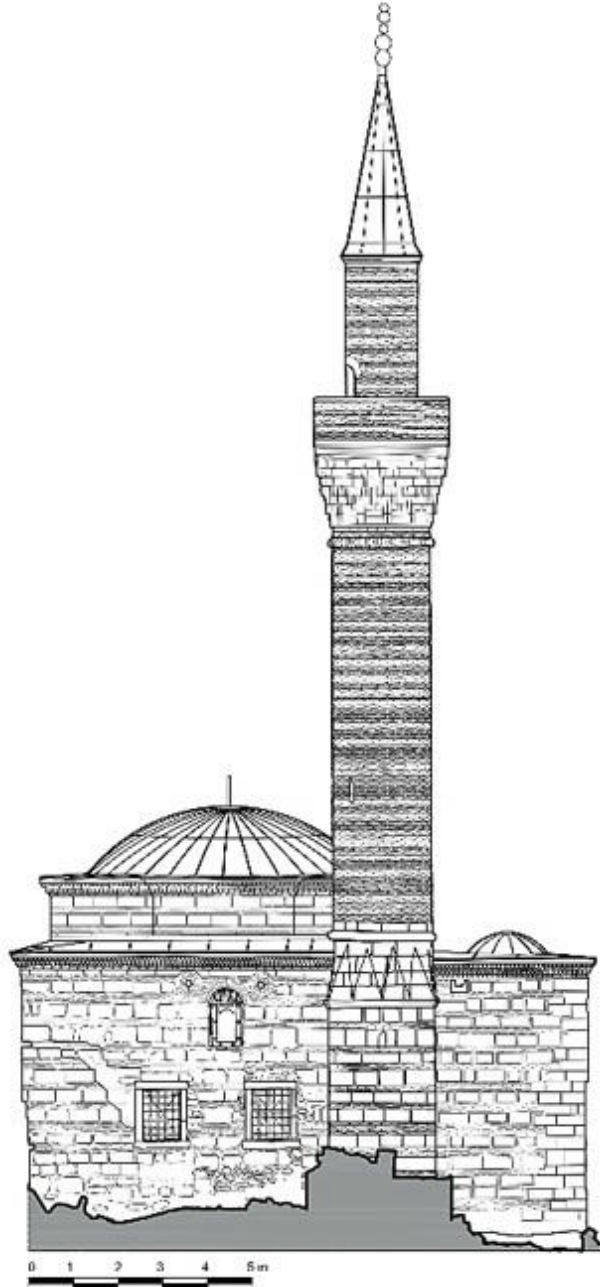
Görsel 13: Kütahya Kurşunlu Cami Batı Cephe (VGM. Arşivi'nden işlenerek)

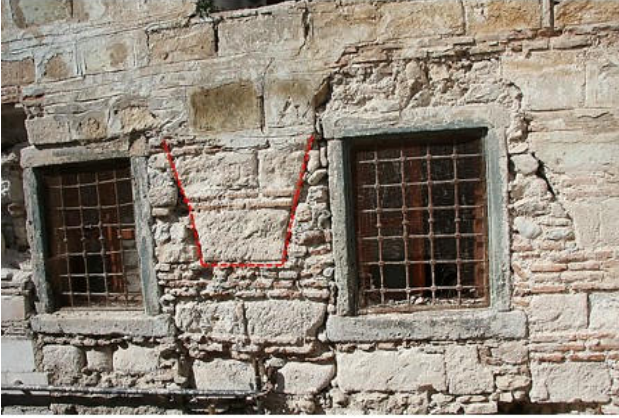
Görsel 14: Kütahya Kurşunlu Cami Güney Cephe Çizimi (VGM. Arşivi'nden işlenerek) ve Genel Görünümü

Yapının diğer cephelerine oranla daha fazla müdahale izinin tespit edildiği doğu cephede, simetrik düzende yerleştirilmiş iki dikdörtgen pencere ile bu pencerelerin arasına denk gelecek konumda yerleştirilmiş ve saçak altında başlayan yarım daire kemerli bir üst pencere bulunur. Onarım çalışmaları öncesinde betonarme söve ve lentolara sahip pencerelerin, sıva raspası sonucunda iki pencerenin arasında kemer başlangıç izleri tespit edilmiştir. Söz konusu kemer izinden, yapının giriş kapısında da tespit edildiği gibi,

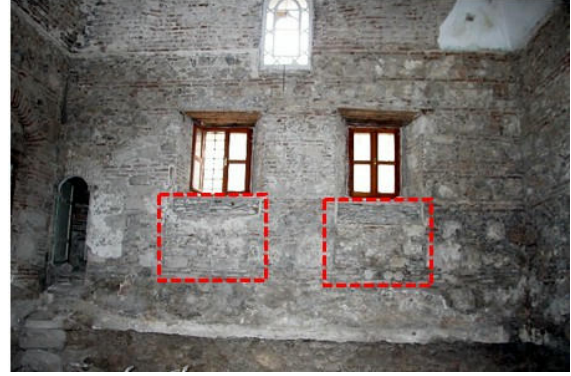
zemin kodunun yükselmesi ile birlikte pencerelerin de yükseltildikleri anlaşılmaktadır. Nitekim söz konusu pencerelerin, harimin doğu duvarında tespit edilen izlerden, yapının zemin kodunun yükseltilmesi sebebiyle pencerelerin yükseltilmiş olduklarını kesin biçimde ortaya koymaktadır. Cephede bir bölümü tespit edilen kemer izleri, özgününde kemerli bir düzenlemeye sahip oldukları düşünülen doğu cephe pencerelerinin yükseltilmesiyle kemerli düzenlemenin bozulduğu anlaşılmaktadır. Cephedeki pencerelerin özgün formları hususunda, önceki satırlarda ifade edildiği üzere özgün formlarını koruduklarını düşündüğümüz kuzey cephede bulunan sivri kemer alınlıklı pencerelerle benzer bir düzenlemeye sahip oldukları düşünülmektedir (G.15-16-17).

Görsel 15: Kütahya Kurşunlu Camii Doğu Cephe (VGM. Arşivinden işlenerek)

Görsel 16: Doğu cephe pencereleri ve kemer izi

Görsel 17: Doğu pencerelerinin içten görünümü

Doğu cephenin son cemaat bölümüyle birleştiği köşede konumlandırılmış olan minare, kare prizma kaideli, silindirik gövdeli ve tek şerefelidir. Profilli bir silme ile son bulan kaideden gövdeye, prizmatik üçgenlerle geçilmektedir. Silindirik gövdenin başlangıcında ve şerefe altında taştan birer kaval silme bilezik bulunmaktadır. Şerefe altı, tuğladan yapılmış mukarnaslı bir düzenlemeye sahiptir. Bu tuğla düzenlemenin aralarında turkuaz, yeşil ve lacivert renkli sırlı tuğla kullanımı dikkat çeker. Petek bölümü ve şerefe korkuluğu tuğla örgülü minare konik bir külah ile sonlanmaktadır. Harim bölümünün kuzeydoğu köşesinde bulunan basık kemerli bir kapıyla çıkış sağlanan minarenin, bugünkü görünümüne, 1990 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilen onarımlar sonucunda kavuştuğu, gerek yapıyla ilgili daha önceki çalışmalardan¹⁷ gerekse Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Söz konusu arşiv kayıtları; büyük bir tehlike arz eden minarenin petek bölümünün, şerefe kısmına kadar yıktırılarak yeniden yapıldığını ve önceki onarımlarda hatalı biçimde yanlış yöne açıldığı kabul edilen şerefeye çıkış kapısının da doğru yöne bakacak biçimde değiştirildiğini ortaya koymaktadır. Restorasyon esnasında harim bölümü içerisindeki toprak dolgunun kaldırılması esnasında minare giriş kapısında tespit edilen tuğla dizileri, harim bölümündeki zemin yükselmesine bağlı olarak minareye çıkış kapısının da kısmen doldurulduğunu göstermiştir. Minarenin petek, şerefe ve giriş kapısında gerçekleştirilen müdahaleler söz konusu bölümlerin özgün biçiminde değişiklikler meydana getirmekle birlikte, kaide kısmında görülen almaşık örgü tekniği ile şerefe altında fragmanlar halinde bulunan sırlı tuğlaların varlığı, bu bölümlerin büyük oranda özgün yapılarını korumuş olduklarını düşündürmektedir. Zira minare kaidesinde uygulanan duvar tekniği ile yapının doğu ve batı cephelerindeki inşaa teknikleri (alışık duvar örgüsü) büyük oranda benzerlik göstermektedir (**G.18**).

¹⁷Ali Osman Uysal, Germiyanogulları Beyliğinin Mimari Eserleri, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi 1990), 223.

Görsel 18: Minare kaidesi, minareye çıkış kapısı ve şerefe altında bulunan sırlı tuğla parçaları

Restorasyon çalışmalarında yapının doğu cephesi önündeki dolgu toprağının kaldırılması çalışmalarında, minare kaidesinin güneyinde, doğu batı doğrultulu, dikdörtgen planlı ve tuğla örgülü beşik tonoz örtülü bir su maksemi tespit edilmiştir. Üç basamakla inilen maksemin girişinin ahşap bir kapakla kapatıldığı düşünülmektedir. Merkezinde taştan oyma daire planlı bir su teknesi bulunan makseme güney yönden iki künk ile su girişi sağlandığı, kuzeyde bulunan biri küçük diğeri daha büyük iki oluk aracılığıyla da su dağıtımının gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Maksem içerisinde yapılan temizlik çalışmasında, Osmanlı dönemine ait kırık parçalar halinde az miktarda seramik parçaları ile 1909/1910 tarihli Sultan Mehmed Reşad dönemine ait bir adet gümüş sikke bulunmuştur. Maksemin, inşa tarihi ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte, maksemin tonoz örtüsünün doğu cephedeki pencereler yükseltilmeden önceki kodun üzerinde olması ve temizlik çalışma esnasında bulunan gümüş sikke, buranın pencerelerin doldurularak yükseltilmesinden sonraki bir tarihte inşa edilmiş olabileceğini düşündürmektedir (G.6-19).

Görsel 19: Doğu cephe önünde açığa çıkartılan su makseminin dıştan ve içten görünümü ve maksemin temizlik çalışmaları esnasında bulunan gümüş sikke

Caminin harim bölümüne kuzey cephe ekseninde bulunan ve çok defa onarımlarla değişikliklere uğradığı anlaşılan basık kemerli bir kapıyla dâhil olunmaktadır. Üzeri, üçgen kuşakla geçişi sağlanan yüksek kasnaklı kubbe örtülü harimin, güney cephe ekseninde yarım daire planlı ve yuvarlak kemerli bir mihrap nişine yer

verilmiştir. Onarım çalışmaları öncesinde oldukça basık olan ve yüzeyi fayansla kaplı olan mihrabın, güney duvarda gerçekleştirilen sıva raspası ve harim içerisindeki dolgunun boşaltılması sonucunda özgün formuna ilişkin yeni verilere ulaşılmıştır. Çalışmalar neticesinde mihrabın özgününde kesme taştan olan mihrap nişinin iki yandan burmalı sütuncelere sahip olduğu anlaşılmıştır. Daha önce ifade edildiği üzere harim giriş kapısında tespit edilen ve yapının zemin kodunun yükselmesinden bağlı olarak gerçekleştiği kabul edilen değişikliklerin bir benzeri uygulamasının yapının mihrap bölümünde de yapıldığı anlaşılmaktadır. Tıpkı giriş kapısında olduğu gibi, zemini yükselen harim bölümünde muhtemelen basık bir görünüm alan mihrap da yükseltilmiştir. Bu yükseltme çalışmasında özgün mihrabın üst kısmının duvarın oyulmasıyla bir niş oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Yeni oluşturulan mihrap nişi, özgün mihrabın burmalı taş sütuncelerinin üzerine tuğla örgülü yuvarlak kemerli bir mihrap kavsarası oluşturulmuştur. Günümüzde bu tuğla örgülü nişin alınlık bölümünü meydana getiren ve devşirme oldukları düşünülen iki küçük mermer sütünce başlığının da özgününde burmalı sütuncelerin üzerinde yer aldığı ve mihrabın yükseltilmesiyle birlikte sözü edilen başlıkların bu tuğla örgünün üzerine taşınarak mihrap alınlığının meydana getirildiği anlaşılmaktadır. Yapının mihrap bölümünde gerçekleştirildiğini düşündüğümüz bu değişikliklerin, güney cephede statik problemlerin ortaya çıkmasına da yol açmış olmalıdır. Zira sıva raspası sonrasında güney cephe ekseninde bulunan pencerenin altında, düşey hatta tespit edilen duvar çatlağı, mihrap nişinin yükseltilmesi esnasında duvarın oyulmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Mihrap bölümdeki bu değişimlerle birlikte, harim içerisinde sözü edilen dolgunun kaldırılmasıyla birlikte mevcut mihrapla aynı aksta ve ölçülerde dikdörtgen bir ikinci nişin varlığı da tespit edilmiştir. Açığa çıkartılan bu nişin, konumu ve ölçüleri göz önüne alındığında, söz konusu nişin, bugünkü mevcut yapıdan önceki bir yapıya ait ve muhtemelen bir mihrap nişi olabileceğini düşündürmektedir (G.20).

Görsel 20: Mihrabın restorasyon öncesi ve restorasyon esnasındaki genel görünümü ile Mihrabın altında tespit edilen niş

Onarım çalışmaları öncesinde mihrap kavsarasının üstünde bulunan mavi zemin üzerine natüralist çiçek motiflerine yer verilen ve üzerinde “La ilahe illallah” yazılı olan çini parçasının 15. yüzyıla ait olduğu düşünülmektedir¹⁸ (G.21).

¹⁸Faruk Şahin, “Kütahya’da Çinili Eserler,” *Atatürk’ün Doğumunun 100. Yılına Armağan: Kütahya*, (İstanbul: 1981-1982), 115.

Görsel 21: Mihrabın üzerinde bulunan çini pano

Bugün harim bölümünün üzerini örten ve üçgen kuşakla geçilen kubbenin, 1975 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapılan onarımlarda yapıldığı düşünülmektedir. Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivinde tespit edilen kayıtlardan, 1970 yılında bölgede meydana gelen deprem sonrasında oluşturulduğu anlaşılan hasar tespit komisyona ait raporda, yapının kubbesinde çatlakların ve ayrılmaların tespit edildiği belirtilerek, kubbe kasnağının yükseltilerek yeniden yapılması gerektiği kaydedilmiştir. Yine aynı arşivde bulunan fotoğraf kubbe ve kubbe kasnağının onarım öncesini durumunu göstermektedir. Bugün harim bölümünü örten kubbenin, kubbe eteğinde kuşak halinde dolaşan yazı kuşağı (Nas süresi) ile sıva raspası sonucu kubbe geçişlerinde açığa çıkartılan natüralist kalem işi bezmelerin sözü edilen onarım çalışması sonrasında yapılan geç tarihli örnekler olduğu anlaşılmaktadır (**G.22-23**).

Görsel 22: Kurşunlu Camii 1970'li yıllardaki genel görünümü (V.B.M. Arşivi'nden)

Görsel 23: Yapının kubbe kasnağı ve geçişleri ile duvarlarda tespit edilen kalem işi süslemeler

Yapı içerisinde bulunan dolgu toprağının kaldırılmasıyla mihrap önünde parçalar halinde biri dikdörtgen diğeri altıgen biçimli iki farklı döşeme tuğlası tespit edilmiştir. Dikdörtgen tuğlalar 23x34x3.5 cm altıgen tuğlaların ise kenarları 15 cm. genişliğinde ve 4.5 cm kalınlığındadır. İnsitu halinde tespit edilen tuğlalardan caminin harim bölümü zemininin tuğla döşeli olduğu anlaşılmaktadır. Mihrabın zemin kodunda tespit edilen bu tuğlalardan, dikdörtgen olanlarının ölçüleri ile daha önce Uysal'ın çalışmasında¹⁹ minare kaidesinde bulunan tuğlalara ilişkin verdiği ölçülerin örtüşmesi, özgün olduğunu düşündüğümüz minare kaidesi, doğu cephe duvar örgü tekniği ile harim zeminin tuğla döşeli olduğuna ilişkin görüşümüzü desteklemektedir (G.24).

¹⁹Uysal, Germiyanogulları Beyliğinin Mimari Eserleri, 181-182.

Görsel 24: Restorasyon çalışmaları sırasında tespit edilen tuğla zemin döşemesi

3. Süsleme

Onarım çalışmaları öncesinde yapının, tüm duvarları sıvalı olduğundan herhangi bir süsleme unsuruna rastlanmamıştır. Yapının son cemaat bölümü giriş cephesinde, harim bölümü kubbe eteğinde ve kubbe geçişleri ile beden duvarlarında tespit edilen süsleme unsurlarının tamamı sıva raspası sonucu açığa çıkartılmıştır. Söz konusu bu süslemeleri, tuğla bezemeler ve kalem işi olmak üzere iki başlık altında toplamak mümkündür.

Tuğla bezeme: Yapıda kuzey cepheyi meydana getiren son cemaat bölümünün doğu ve batı gözlerinin kemer alınlıklarında görülen ve de tuğlanın farklı biçimlerde dizilişiyle oluşturulan tuğladan oluşturulmuş iki farklı tuğla dekorasyonla karşılaşılmaktadır. Bu kompozisyonlardan ilki son cemaat yerinin doğu bölümünün kemer alınlığında yer alandır. Bu bölümde üç tuğlanın kısa kenarlarının kullanılması ile oluşturulmuş yarım daire biçimli ve bir üst sırada kaydırmalı eksenler biçiminde devam eden bir düzenleme ile *Balık Pulu* olarak adlandırabileceğimiz bir dekorasyon yaratılmıştır. Son cemaat yerinin batı bölümünün kemer alınlığında oluşturulan ikinci kompozisyonda ise tuğlaların ters düz biçiminde yerleştirilmesi ile meydana gelen üçgenlerden oluşan bir kompozisyona yer verilmiştir **(G.7-8)**.

Kalem işi bezemeler: Kalem işi bezemeler yapının iç mekânında, kubbe eteğinde, kubbe geçişlerinde ve harimin kuzey beden duvarlarının alt kodlarında sıva raspası sonucu açığa çıkartılmıştır. Kubbe eteğinde bulunan kalem işleri; iri harflerle kuşak halinde dolaşan yazı kuşağı bulunurken, kubbe geçişlerinde farklı renklerle oluşturulmuş bitkisel kompozisyonlara yer verilmiştir. Harim bölümünün kuzey ve batı duvarlarında ise siyah renkli geniş bir bantla çerçeveler içerisinde mermer taklidi geniş damarlar biçiminde bir dekorasyon oluşturulmuştur. Sözü edilen bu kalem işi bezemelerden kubbe eteğinde ve kubbe geçişlerinde yer alanlarının 1975 yılında kubbenin onarımı sonrasında ait unsurlardır. Kuzey ve batı duvarlarda görülen mermer taklidi bezemenin alt kodu ile pencere ve harim giriş kapısının alt kotları karşılaştırıldığında bu mermer taklidi uygulamanın harim zeminin yükseltilmesi sonrasında olduğu sonucunu doğurmaktadır **(G.23)**.

Değerlendirme ve Sonuç

Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kütahya Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurulu'nun 28.01.2015 tarih ve 2184 nolu kararı gereğince Kütahya İl Merkezi, Paşam Sultan Mahallesi'nde, 31 Pafta 145 ada, 3 parselde yer alan Kurşunlu Cami'nde, yüklenici firma tarafından 2014 yılında sıva raspası, kazı ve sondaj çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Restorasyon projesi kapsamında 2015 yılında yapıda gerçekleştirilen incelemeler sonucunda elde edilen yeni veriler ışığında caminin tekrar değerlendirilmesini zaruri kılmıştır.

Anadolu'da ilk kez 13. yy başlarında Malatya ve civarında bulundukları kabul edilen Germiyanogulları'nın 13. yy ikinci yarısında Kütahya ve civarına yerleştikleri, beyliğin kurucusu olarak kabul edilen I. Yakup devrinde (1300-1340) ise bağımsız bir beylik oldukları kabul edilmektedir²⁰. 1300'lerde kurulduğu kabul edilen Germiyanogulları Beyliği'nin merkezi olan Kütahya, Selçuklu, Germiyanogulları ve Osmanlı Dönemlerine ait birçok eseri barındırması ile Anadolu'nun önemli kentlerindendir²¹. İlk olarak 1381 yılında çeyiz yoluyla Osmanlı idaresine giren kent Ankara Savaşı sonrasında tekrar Germiyanogulları idaresine girmiş ve son olarak 1429 yılında ölen Germiyanoglu II. Yakup Bey'in vasiyeti üzerine tekrardan Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir²². Kütahya merkezde, Paşam Sultan Mahallesi'nde yer alan Kurşunlu Cami (Kasımpaşa Cami) günümüze ulaşan kitabesinden H. 779 / M. 1377/1378 yılına tarihlenmektedir.

Günümüzde Kurşunlu Cami adıyla bilinen yapının, “*Mimari Özellikleri ve Geçirdiği Dönüşümler*” ile “*Süsleme*” bölümlerinde ifade etmeye çalıştığımız üzere birçok onarım geçirdiği anlaşılmaktadır. Son onarım çalışmaları sonucunda ulaşılan yeni mimari veriler ve yapı hakkında bugüne kadar yapılmış olan çalışmalar da göz önüne alınarak değerlendirildiğinde, yapı ile ilgili cevaplanmayı bekleyen bazı sorular olduğu muhakkaktır. Bu çerçevede yapının tarihlendirilme problemi ve bununla bağlantılı olarak banî sorunsalı cevaplanmayı bekleyen en temel sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konudaki ikinci bir diğer husus ise yapının geçirmiş olduğu değişimler ve bunların nedenleri konusudur.

Yukarıda ifade edilen sorunsallardan ilkinin verilecek cevap aynı zamanda yapının isimlendirme probleminin de bu bağlamda çözümünü gerektirmektedir. Günümüzde Kurşunlu Camii ismiyle bilinen yapının söz konusu adlandırması, pek çok Anadolu kentinde de karşılaşılan ve kubbelerin kurşunla kaplanmasıyla ötürü halk tarafından kullanılan yaygın bir adlandırma olduğu muhakkaktır. Yapının Kasımpaşa Camii olarak adlandırılması önceki araştırmalarda yapıda gerçekleştirilen onarımlarla ilişkilendirilmişse de bu konuda tespit edilmiş herhangi bir belge bulunmamaktadır. Yapının inşa tarihi, banî ve adlandırılması ile ilgili günümüze ulaşan tek ana kaynak mevcutta bulunan kitabedir. Söz konusu kitabe bu sorunsal ışığında ele alındığında, yapının H. 779 / M. 1377/1378 yılında Şeyh Mehmed tarafından inşa ettirildiği anlaşılmaktadır. Hakkında detaylı bilgiye sahip olmadığımız Şeyh Mehmed'in kitabede belirtilen sıfatından dolayı (*El-fütüvvet ve'l-mürüvvet*) bir Ahi Şeyhi olduğunu kabul etmek yerinde olacaktır. Kitabe aynı zamanda Şeyh Mehmed'in şeceresinin bir bölümünü de sıralamakta ve dedesinin Şeyh Nureddin, babasının ise Şeyh Alaeddin'in olduğunu belgelemektedir. Kitabede sıralanan söz konusu şecere ile daha önce Uzunçarşılı tarafından orta konulan²³ ve Paşa Sultan Türbesi içerisinde bulunan bir mezar taşında yer alan bilgilerin örtüşmesi, her iki yapı arasında doğrudan bir ilişkinin var olduğunu göstermesi bakımından önemli bir husustur²⁴. Bugün caminin yaklaşık 100 metre kuzeydoğusunda yer alan kubbeli eyvan biçimdeki Paşam Sultan Türbesi'nin

²⁰Erdoğan Meriçli, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları 2013), 265.

²¹Ali Osman Uysal, “Germiyanogullarının Beylikler Devri Mimarlığındaki Yeri,” *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu-III, Germiyanogulları Beyliği*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017) 233-280.

²²Uzunçarşılı, *Bizans ve Selçukiylerle Germiyan ve Osman Oğulları*, 25-26 ve 88-93; Mustafa Çetin Varlık, “Kütahya”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.26 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 583.

²³Uzunçarşılı, *Bizans ve Selçukiylerle Germiyan ve Osman Oğulları*, 87.

²⁴Uysal, *Germiyanogulları Beyliğinin Mimari Eserleri*, 257.

(Seyit Nureddin Türbesi -14. Yüzyılın ikinci yarısı)²⁵ bulunduğu alandaki bakiyeler göz önüne alındığında, günümüze sadece türbe bölümü ulaşan yapının bulunduğu alanda bir ahi zaviyesi olabileceğini göstermektedir (**G.25**). Yapımızın banisi olarak kitabede belirtilen Şeyh Mehmed'in de bir ahi şeyhi olması ve türbede meftun olan kişiler arasında bulunduğu gerçeği göz önüne alındığında caminin zaviyenin bir parçası olduğunu kabul etmek yerinde olacaktır.

Görsel 25: Paşam Sultan Türbesi genel görünüm

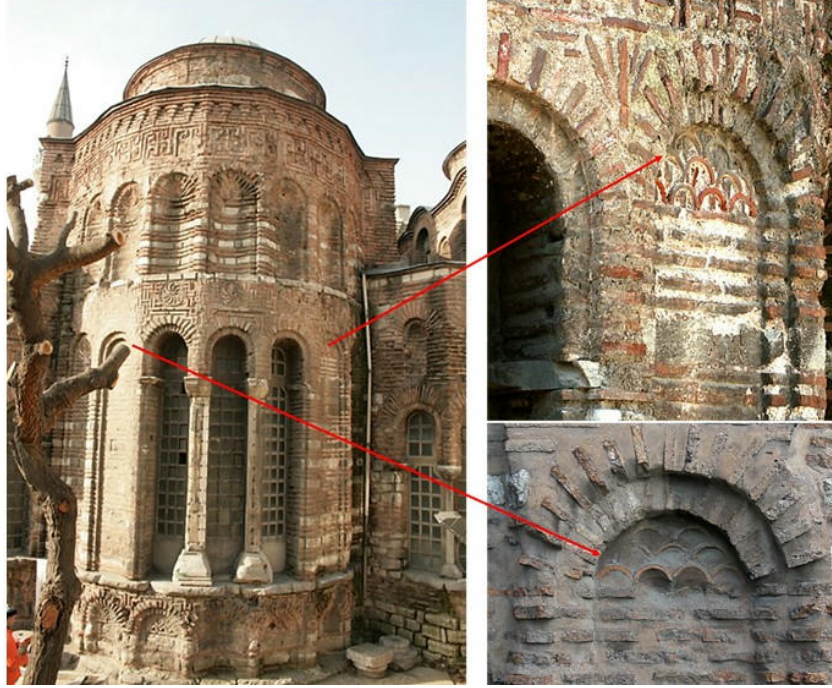
Söz konusu bu veriler yapının mevcut mimari yapısı ve onarım çalışmaları neticesinde tespit edilen bulgularla karşılaştırıldığında ortaya şu sonuçların çıktığı görülür. İlk yapıdaki mevcut kitabe özgün yerinde değildir. Onarım çalışmaları öncesinde abdest musluklarının üzerine bulunan kitabenin özgün yerinde bulunmayışı ve restorasyon çalışmalarında yapıda kitabe nişi olabilecek herhangi bir veri ile karşılaşılmaması, kitabenin bugünkü yapıya ait olup olmadığı hakkında kuşklara yol açmaktadır. Yapının harim bölümündeki dolgu toprağının kaldırılması ile açığa çıkartılan ve zemin kodunun altında, yüzeyi sıvalı duvar bakiyeleri ile mevcut mihrap nişiyle aynı aksta ve ölçülerde bir nişin varlığı, söz konusu kitabenin mevcut yapının yerinde bulunan ve büyük olasılıkla bir cami ve/veya mescid olduğu düşünülen başka bir yapıya ait olabileceği düşünülmektedir. Dolayısıyla kitabede bani olarak belirtilen ve Şeyh Mehmed tarafından 1377-1378 tarihinde inşa ettirilen yapının günümüzdeki mevcut cami olmadığı, bugünkü mevcut yapının temel duvarları altında bir bölümü tespit edilen yapıya ait olduğu iddia edilebilir. Bu durum ne zaman ve neden yıkıldığı belirlenmeyen bu ilk yapının duvarlarının bir bölümünün, belki de tamamının günümüzdeki yapının temel duvarları olarak kullanılarak mevcut yapının daha ileriki bir dönemde yeniden inşa ettirildiğini göstermektedir.

Bugün ayakta olan ve gerçekleştirilen restorasyon çalışmalarının ortaya koyduğu sonuçlarla bu çalışmanın konusunu teşkil eden caminin inşa tarihi hususunda, herhangi bir belge bulunmamaktadır. Bu sorunsal ancak yapının plan özellikleri, malzeme-teknik unsurlar ve daha önceki araştırmacıların ileri sürdüğü bani isimleri üzerinden bir değerlendirme yapılarak çeşitli önerilerle çözümlenmeye çalışılmıştır. Mevcut yapının kare planlı kubbeli harim bölümü ile kuzeyinde iki yandan kapalı üç gözlü son cemaat bölümüne sahip oluşu, özellikle Erken Osmanlı Dönemi ve Batı Anadolu Beylikler devri yapılarında 14. yüzyıldan itibaren karşılaşılan bir uygulamadır. Söz konusu plan özellikleri gösteren önemli örnekler arasında; İznik Hacı Özbek Camii (1333-1334)²⁶, Behramkale Hüdevendigar Camii (14.yy)²⁷, Kemalli Asılhan Bey Camii (1382)²⁸, Bergama

²⁵Uysal, *Germiyanoğulları Beyliğinin Mimari Eserleri*, 255.

²⁶Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi* (İstanbul: Yem Yayınları, 2007), 124.

Yiğit Köhne Mescidi (15.yy)²⁹, Mudurnu Yıldırım Camii (1382)³⁰, Kütahya'da Karagöz Ahmed Paşa (1509-1510)³¹ ve Balıklı (13.yy)³² camileri ile Bursa'da bulunan Alaeddin (1335-1336)³³, İbni Bezas (15.yy)³⁴, Tuzpazarı (15.yy)³⁵ ve Hacı Sinan (1467)³⁶ camilerini sayabiliriz. Günümüze ulaşan örneklerden söz konusu plan tipinin, Anadolu Türk Mimarisinde 14. yüzyıldan itibaren görülmeye başlandığı ve özellikle 15.-16. yüzyıllarda Bursa ve civarında inşa ettirilen tek kubbeli cami ve mescitlerde sıklıkla tercih edilen bir plan tipi olduğu anlaşılmaktadır.

Görsel 26: Konstantin Lips Manastırı (Feneri İsa Camii) Güney Kilise cephesinde görülen tuğla dekorasyon

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Fenari_Isa_Camii,_Dumbarton_Oaks.jpg

Yapının özellikle özgün yapısını koruduğu düşünülen doğu ve güney cepheleri ile minare kaidesinde görülen almaşık duvar örgüsü (üç sıra tuğla, bir sıra kesme taş) yukarıda isimleri zikredilen benzer plan tipine sahip yapılar dâhil olmak üzere özellikle erken dönemlerden itibaren Osmanlı Mimarisinde sıklıkla tercih edilen bir duvar örgü tekniğidir³⁷. Ayrıca yapının son cemaat bölümünün kuzey cephe kemer alınlığında bulunan tuğla dekorasyonun da özellikle Bursa'da 14.-15. yy tarihlenen cami ve mescitlerin kuzey

²⁷Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, 126.

²⁸Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri* (İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları, 1966), 340.

²⁹Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve İkinci Sultan Murad Devri II* (İstanbul: Baha Matbaası, 1972), 350.

³⁰Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, 126.

³¹İ. Aydın Yüksel, *Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid Yavuz Sultan Selim Devri (886-926/1481-1520)* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1983), 319.

³²Yapıda bulunan dört kitabeden en erken tarihlisi Selçuklu devrine aittir (1237), giriş kapısı üzerinde yer almaktadır. İkinci kitabe ise Germiyan Dönemi kitabesi olup, 1381-1382 tarihini vermektedir. Osmanlı dönemine ait iki kitabeden minare kaidesinde yer alanı 1642-1643 yıllarına, giriş kapısında yer alanı ise 1799-1800 yıllarını vermektedir. Ali Osman Uysal'ın da belirttiği gibi her ne kadar ilk evresi Selçuklu devrine uzansa da yapının son cemaat yerindeki biçimlemenin geç dönem özelliği sergilediğini düşünülmektedir (Uysal, Germiyanogulları Beyliğinin Mimari Eserleri, 51).

³³Albert Gabriel, *Bir Türk Başkenti Bursa*, c.2, Haz. Neslihan Er, Hamit Er, Aykut Kazancıgil, (İstanbul: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2008), 49.

³⁴Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve İkinci Sultan Murad Devri*, 41-42.

³⁵Gabriel, *Bir Türk Başkenti Bursa*, 149.

³⁶Gabriel, *Bir Türk Başkenti Bursa*, 149-151.

³⁷Osmanlı Mimarisinde almaşık duvar tekniği konusunda bkz. Afife Batur. "Osmanlı Camilerinde Almaşık Duvar Üzerine." *Anadolu Sanatı Araştırmaları* 2, (1970), 135-227.

cephelerinde farklı biçimlerdeki uygulamalarıyla da karşılaşmaktadır³⁸. Son Cemaat bölümünün doğu gözündeki kemer alınlığındaki *Balık Pulu* olarak adlandırdığımız kompozisyonun tespit edilen en erken tarihli örneğine İstanbul'da bir Bizans Dönemi yapısı olan ve 1261-1282 tarihlenen Konstantin Lips Manastırı (Feneri İsa Camii)³⁹ Güney Kilisesi'nin cephelerindeki kör nişleri içerisinde rastlanmaktadır (G.26). Aynı uygulamanın Osmanlı Devri yapılarında tespit edilen en erken tarihli uygulamasına ise 15. yy tarihlenen Bursa İpek Hanı'nın⁴⁰ üst kat revaklarının kemer alınlıklarında görülmektedir (G.27)⁴¹.

Görsel 27: Bursa İpek Hanı üst kat revakları

Caminin yukarıda ifade edilen plan, malzeme-teknik özellikleri ile kuzey cephede görülen tuğla dekorasyonların ortaya koyduğu sonuçlara, yapının banisi hususunu da ekleyerek değerlendirmenin yerinde olacağı kanısındayız. Bu bağlamda daha önce "*Bani Sorunsalı ve Tarihlendirme Problemi*" başlığında izah etmeye çalıştığımız üzere, yapının Kasım Paşa Camii olarak da adlandırıldığı ve bu isimlendirmenin yapıyı tamir ettiren Anadolu Beylerbeyi Kasım Paşa'dan kaynaklandığı belirtilmiştir. Osmanlı tarihinde pek çok Kasım Paşa ismine rastlanmakla birlikte; Anadolu Beylerbeyliği görevinde bulunmuş ve Kütahya'da ikamet etmiş olabilecek iki Kasım Paşa ile karşılaşılmaktadır. Bunlardan ilki, II. Bayezid'in kölelerinden olan ve 1516 yılında Hama mutasarrıfı, ardından Anadolu ve Rumeli beylerbeyi olup, ikinci vezirliği kadar yükselen ve 1533 yılında ölen Güzelce lakabıyla bilinen Kasım Paşa'dır⁴². İkinci Kasımpaşa ise 1603 yılında Sadaret Kaymakamı (sadrizam vekili) olan ve Celali Ayaklanmasında Kütahya Muhafızlığına gönderilen Kasım Paşa'dır⁴³. Yapının plan, malzeme-teknik ve kuzey cephesinde kullanılan tuğla dekorasyonunun ortaya koyduğu özellikler göz

³⁸Osmanlı Mimarisinde cephelerde tuğla dekorasyonuna yer verilen önemli örnekler arasında; Bursa'da Orhan Camii (14.yy), Hüdavendigar Camii (1367-1385), Kamberler Camii (1459), Selçuk Hatun Camii (1450),Tuzpazarı Camii (15.yy), Başçı İbrahim Camii (15. yy) ile İnegöl'de bulunan Postinpuş Baba Zaviyesi (14.yy), İshak Paşa İmareti (15.yy) sayılabilir.

³⁹Wolfgang Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası* (İstanbul: Y.K.Y, 2001), 126.

⁴⁰Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve İkinci Sultan Murad Devri*, 119.

⁴¹Tuğla süslemenin yapı cephelerinde kullanımı için bkz. Yıldız Demiriz, *Osmanlı Mimarisinde Süsleme I Erken Devir (1300-1453)*, (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979); Soner Demir, "Erken Osmanlı Mimarisinde Tuğla Kullanımının Cepheler Üzerinden Değerlendirilmesi," *Fetih Öncesi Osmanlı Sanatı ve Mimarisi*, Ed. Yıldırım Özbek, ve Ayşe Budak (İstanbul: Literatürk Yayınları, 2020), 95-122; Yıldız Ötügen, "İstanbul Son Devir Bizans Mimarisinde Cephe Süslemeleri," *Vakıflar Dergisi* 12, (1978), 213-233; Ahmet Ersen, "Erken Osmanlı Mimarisinde Cephe Biçim Düzenleri ve Bizans Etkilerinin Niteliği" (Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 1986).

⁴²Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmani*, c.3, Haz. Nuri Akbayar (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 875.

⁴³Uzunçarşılı, *Bizans ve Selçuklularla Germiyan ve Osman Oğulları*, 161.

önüne alındığında, caminin ikinci inşa evresinin Sadaret Kaymakamı olan Kasım Paşa (1603) tarafından gerçekleştirilmiş olması uzak bir ihtimal olarak gözükmektedir. Yine bu gerekçelerle Güner tarafından ileri sürülen ve 1697-1698 yıllarında Kütahya Müftüsü olduğu belirtilen Hoca Kasımın⁴⁴ da belirtilen yıllar göz önüne alındığında yapının ikinci inşa evresini gerçekleştirmiş olamayacağı kanısındayız.

Yapının zemin yükselmesinin bir sonucu olarak özellikle doğu cephe, mihrap ve harim giriş kapısında tespit edilen değişikliklerin, harim ve son cemaat bölümlerinin örtülerinin yıkılmasından kaynaklandığı kanısındayız.

Sonuç olarak yukarıdaki satırlarda ortaya konulan tarihi ve mimari veriler göz önüne alındığında, yapıdaki mevcut kitabeye dayanılarak 1377-1378 yılında ahilerden Şeyh Mehmed tarafından inşa ettirildiği kabul edilen ve bir Germiyanogulları devri eseri olarak kabul edilen Kütahya Kurşunlu (Kasım Paşa) camisin tarihini tespit edemediğimiz bir tarihte yıkıldığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda günümüze ulaşan mevcut yapının ise kitabede belirtilen yapının bulunduğu alanda ve önceki yapının duvarlarının bir bölümü ve/veya tamamının kullanılmasıyla yeniden inşa edildiği ve bu inşa sürecinin de 16. yüzyılın başlarında Anadolu Beylerbeyi sıfatıyla görev yapmış olan Güzelce Kasım Paşa tarafından gerçekleştirildiğini ileri sürmek mümkün gözükmektedir. Yapının bu ikinci evresinin banisi olarak kabul ettiğimiz Kasım Paşa'nın aynı zamanda bölgede bir külliye de inşa ettirdiği (Bozüyük Kasım Paşa Camii ve Külliyesi)⁴⁵ gerçeği göz önünde bulundurulduğunda, Anadolu Eyaletinin yönetim merkezi olan Kütahya'da da böyle bir inşa faaliyetini de gerçekleştirmiş olabileceği düşünülmektedir.

Bilimsel Araştırma İzni ve Beyanı	TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 16.06.2024 gün ve E-87772441-150.05-873140 sayılı izin yazısına göre, yazar makaleye konu olan "Kütahya Merkez Kurşunlu Camii" için 2013 Yılı Restorasyonuna (Onarım) dair oluşturulan Bilim Heyetinde Sanat Tarihçisi olarak görev almıştır. Ayrıca ilgili yazıda yazarın konuya dair yayın yapmasına gerekli izin verilmiştir.
Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Scientific Research Permit and Statement	According to the permission letter dated 16.06.2024 and numbered E-87772441-150.05-873140 issued by the Republic of Türkiye Ministry of Culture and Tourism, Directorate General of Foundations, the author served as an Art Historian on the Scientific Committee formed for the 2013 restoration (repair) of the "Kurşunlu Mosque in the city center of Kütahya," which is the subject of the article. Furthermore, the aforementioned letter grants the author permission to publish on this subject.
Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri Author Details	Ali Gerengi ¹ Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Balıkesir, Türkiye 0000-0003-0795-1653 agerengi@bandirma.edu.tr
-----------------------------------	---

⁴⁴Güner, *Kütahya Camileri*, 12.

⁴⁵Günümüze Bozüyük ilçe merkezinde bulunan ve cami, imaret ile arastaya ait bazı birimleri ulaşan ve 1528 yılında inşa ettirildiği anlaşılan külliye hakkında bkz. Fatih Müderrisoğlu, "16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Menzil Külliyesi" (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1993), 381-404; Şerife Özudoğru ve Ayşegül Ünüğür, *Bozüyük Kasım Paşa Camii*, (Eskişehir 1997).

Kaynakça | References

- Akova, Enis. "Germiyanoğulları Beyliği Mimari Eserlerinden Kütahya Kurşunlu Camii'nin Korunma sorunları ve Çözüm Önerilerine Yönelik Bir araştırma." *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-III Germiyanoğulları Beyliği*, Hazırlayanlar: Mehmet Ersan ve Mehmet Şeker, 201-224. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017.
- Altun, Ara. "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi-Bir Deneme." *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan: Kütahya*, İstanbul: 1981-1982, 171-700.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı. *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*. İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları, 1966.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı. *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve İkinci Sultan Murad Devri II*. İstanbul: Baha Matbaası, 1972.
- Batur, Afife. "Osmanlı Camilerinde Almaşık Duvar Üzerine." *Anadolu Sanatı Araştırmaları 2* (1970): 135-227.
- Demir, Soner. "Erken Osmanlı Mimarisinde Tuğla Kullanımının Cepheler Üzerinden Değerlendirilmesi." *Fetih Öncesi Osmanlı Sanatı ve Mimarisi*, Hazırlayanlar: Yıldırım Özbek ve Ayşe Budak, 95-122. İstanbul: Literatürk Yayınları, 2020.
- Demiriz, Yıldız. *Osmanlı Mimarisinde Süsleme I Erken Devir (1300-1453)*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979.
- Edhem, Hâlil. "Âl-i Germiân Kitâbeleri." *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası 6*, İstanbul (1328), s.127.
- Ersen, Ahmet. "Erken Osmanlı Mimarisinde Cephe Biçim Düzenleri ve Bizans Etkilerinin Niteliği." Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 1986.
- Gabriel, Albert. *Bir Türk Başkenti Bursa, C.2*, Hazırlayan: Neslihan Er, Hamit Er, Aykut Kazancıgil. İstanbul: Osmangazi Belediyesi Yayınları 2008.
- Güner, Hamza. *Kütahya Camileri*. 1964.
- İğdemir, Uluğ. "Türk İslam Devri Kitabe Estampajları", *Belleten*, IV/16, (1940): 545-563.
- Kuban, Doğan. *Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: Yem Yayınlar, 2007.
- Meriçli, Erdoğan. *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2013.
- Müderrişoğlu, Fatih. "16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Menzil Külliyesi." Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1993.
- Önge, Yılmaz. *Anadolu'da XII-XII. Yüzyıl Türk Hamamları*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995.
- Ötügen, Yıldız. "İstanbul Son Devir Bizans Mimarisinde Cephe Süslemeleri." *Vakıflar Dergisi 12* (1978): 213-233.
- Özüdoğru, Şerife ve Ayşegül Ünügür. *Bozüyük Kasım Paşa Camii*. Eskişehir: Sakarya Gazetecilik ve Matbaacılık, 1997.
- Süreyya, Mehmet. *Sicil-i Osmani*. Yayına hazırlayan Nuri Akbayar. 3. cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Şahin, Faruk. "Kütahya'da Çinili Eserler." *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan: Kütahya*, İstanbul:1981-1982, 111-170.
- Uysal, Ali Osman. "Germiyanoğullarının Beylikler Devri Mimarlığındaki Yeri." *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu-III, Germiyanoğulları Beyliği*, Hazırlayanlar: Mehmet Ersan ve Mehmet Şeker, 233-280. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017.
- Uysal, Ali Osman. *Germiyanoğulları Beyliğinin Mimari Eserleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Uysal, Ali Osman. "Germiyanoğulları Beyliğinin Mimari Eserleri." Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1990.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Bizans ve Selçukiyelerle Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehir*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1932.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi, C.1*. Ankara: T.T.K Yayınları, 1988.
- Varlık, Mustafa Çetin. "Kütahya." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.26: 580-584. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Varlık, Mustafa Çetin. *Germiyanoğulları Tarihi (1300-1429)*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1974.
- Varlık Mustafa Çetin. "XVI. Yüzyılda Kütahya Şehri ve Eserleri." *Türklük Araştırmaları Dergisi 3*, (1988):189-271.
- Yakupoğlu, Cevdet. "Germiyanoğulları Muhitinde Ahiler ve Zaviyeleri." *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/3 Spring 2009*. (2009): 2264-2285.
- Yüksel, İ. Aydın. *Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid Yavuz Sultan Selim Devri (886-926/1481-1520)*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1983.
- Müller-Wiener, Wolfgang. *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*. İstanbul: Y.K.Y. 2001.

